

Ольга Будугай
(м. Біла Церква)

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАННИ ПОТАПЕНКО

Постать Ганни Потапенко як педагога й ученої є багатогранною. Вона виявила себе різнобічно обдарованим фахівцем-словесником: знавцем і мудрим навчителем історії української та зарубіжної літератури, дослідницею літературного краєзнавства, творчості дитячих письменників, автором низки мовознавчих, літературознавчих праць. Однак мало хто знає про її культурологічні зацікавлення.

На початку 1990-х років Ганна Іванівна долучилася до створення важливого для співвітчизників сучасного наукового “Словника символів культури України”, що побачив світ у 1997 році, а згодом кілька разів доповнювався й перевидавався. Вона посідає чільне місце в плеяді авторів книги під орудою знавців української культури Миколи Дмитренка та Олександра Потапенка: фахівця з народної ботаніки Віктора Куйбіда, дослідників національної історії Віктора Коцура, Ярослава Потапенка, лінгвіста й перекладача Юрія Мільошина, мовознавців Людмили Довбні, Людмили Кожуховської, Тамари Товкайло. Результатом їхньої спільної діяльності став словник, яким упродовж кількох десятиліть послуговуються науковці, освітяни, студенти, школярі в Україні та за її межами. Гортаючи сторінки фахової преси, наукові дослідження, авторка цих рядків неодноразово зустрічала покликання на статті словника, особливо часто – на його друге видання 2002 року.

Автори й упорядники словника не зупинилися на досягнутому, інтенсивна робота триває. Так, у 2017 році

побачило світ доповнене й виправлене видання колективної праці переяславських учених з оновленою назвою “Енциклопедичний словник символів культури України”. У ньому віддзеркалилися й події нашої новітньої культури, породжені славними й драматичними сторінками історії України зламу ХХ–ХХІ століть, що засвідчують такі символи, як “Брати Клички”, “Михайло Сікорський”, “Небесна сотня”, “Революція Гідності” тощо.

Вражає глибина аналізу опрацьованих Ганною Потапенко та її колегами етнографічних, історичних, літературознавчих, міфологічних, мовознавчих, філософських праць, а також художніх і фольклорних текстів. Усе це сприяло розкриттю паралелей української символіки з духовними концептами інших народів, особливостей функціонування символів у релігіях світу, уснопоетичній творчості, художньому слові.

Ганна Потапенко, апелюючи до думок знаних культурологів Георгія Булашева, Олександра Знойка, Степана Килимника, Сергія Плачинди, Вадима Скуратівського, проаналізувала низку символів, які умовно поділяються на такі групи: духовного життя, освіти символіка (“Азбуки слов’янської символіка”, “Книга”), предметів культу символіка (“Кадило (кадильниця)”), кольорів символіка (“Білий (колір)”, народної ботаніки, зоології символіка (“Ботанічна символіка”, “Васильки (зілье Василья)”, “Тополя”, “Кіт (кішка)”), народних звичаїв символіка (“Веснянок (гаївок) символіка”), символіка тіла (“Коса (дівоча)”), народного одягу символіка (“Китайка”), простору символіка (“Перехрестя”).

Як засвідчують аналізовані статті, Ганна Іванівна простежила виникнення, функціонування символів від найдавніших часів до сьогодення, причому в різних культурах світу.

У статті Ганни і Ярослава Потапенків “Азбуки слов’янської символіка” мовиться про тривалі пошу-

ки учених на шляху розкриття таємниці алфавіту, подарованого світові апостолами Кирилом і Мефодієм. Міркуючи над інтерпретацією слов'янської абетки, яку здійснив професор Олександр Потапенко, автори наголосили на новаторському підході до дешифрування значень літер, що в сукупності утворюють молитву, адже її зміст перегукується з християнським віровченням. На їх думку, алфавіт має не лише культурне, а й глибоко символічне значення, що полягає в кодуванні настанов Бога, розшифрувавши які, люди зможуть удосконалитися духовно.

До групи символів зі сфери духовного життя й освіти віднесемо такий феномен культури, як книга. У статті “Книга” Ганна Потапенко трактує її символом “Всесвіту; знань, мудрості; Бога, Істини; езо- та екзотеричного” (с. 353)¹. Дослідниця наводить міркування учених про роль книг у Стародавньому Китаї, буддизмі й мусульманстві, систему символів Граалю, наголошує, що Книгами Книг у світовій культурі вважаються Біблія, Коран, “Книга Тота (Гермеса)”, “Книга Єноха”, Тора, Кабала, “Голубина книга”, “Влесова (Велесова) книга” тощо. Для українців священним є “Остромирове євангеліє”. Думку, що книга в літературі стала символом мудрості, культури, освіченості, вона підтверджує хрестоматійними рядками поезії Івана Франка: “Книга – морська глибина”.

Стаття Ганни й Олександра Потапенків “Кадило (кадильниця)”, уміщена до словника у четвертому виданні 2013 року, засвідчує тяглість та ефективність праці авторів. Міркуючи над внутрішнім змістом цього предмета культури, вони вважають його символом “жертвопринесення; прообраз жертви Ісуса Христа; благодаті Духа Святого, прообраз жертвовного подвигу Христа; духовного вознесіння до Небесного Отця; символ Бо-

¹ Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. – 912 с. Далі після цитат з цього видання в дужках зазначається лише сторінка. – *Упорядник.*

гоматері; духовного благоухання; Діви Марії” (с. 321). Культурологи наголосили, що в радянські часи кадило трактувалося символом “одурманення народу”, оскільки з будь-яким віросповіданням партійна ідеологія вела антирелігійну боротьбу, применшувала значення віри в суспільстві.

Обґрунтовуючи важливість білого кольору для українців, як і народів світу, наприклад, китайців, індійців, Ганна Потапенко в статті “Білий (колір)” наводить низку його смислів, вважаючи символом “світла, сонця, життя, вічності, святості, божества; місяця; смерті; радості, святковості; сакрального для українців кольору житла, одягу та ін.; сходу, добра; краси; чогось блискучого, прозорого, невидимого; зими, снігу. Білий колір був сакральним і глибоко символічним у багатьох народів світу” (с. 67). Зазначивши, що для нашого народу білий колір – Божественний, адже втілений у численних словосполученнях на позначення краси (“біле личко”), чистоти (“білі хати”), дослідниця додає, що в Україні, як і на Сході, символіка білого одягу також тісно переплетена з культом мертвих.

Із думками Ганни Потапенко перегукуються ідеї Віктора Куйбіди, який у статті словника “Кольору квітів символіка” наголосив, що “білий колір – нейтральний, все збільшує і підкреслює. Тому квіти білого кольору (лілії, конвалії та ін.) – символ невинності, чистоти, добротності, радості. Він асоціюється з денним світлом, чарівною силою, захищеною в молоці і в яйці. У християнських традиціях біле означає спорідненість із Божим світлом. У білому зображені ангели, святі. Білий колір має і протилежну символіку; він знак порожнечі, безтілесності, мовчання, смерті” (с. 387). Міркування Ганни Потапенко й Віктора Куйбіди доповнюють палітру значень символу білого кольору.

Аналізуючи багатство смислів ботанічної символіки у світовому контексті, учена зосередила увагу на ролі цих символів саме в національній культурі.

У насиченій інформацією статті “Ботанічна символіка” дослідниця характеризує розмаїту палітру народних тлумачень рослин. Ведучи мову про символіку дерев, кущів, квітів, трав, плодів, вона наголошує, що “наші пращури одухотворявали кожне стебельце. Обрядові дії, пов’язані із рослинним світом, за віруваннями, мали забезпечити здоров’я, добробут сім’ї, плодючість землі, щастя” (с. 82). Також авторка загостріє увагу на тому, що “вагомими символами” України стали такі рослини, як калина, барвінок, васильки, вишня, євшан-зілля (полин), жито, мак, тополя, яблуня тощо.

Вона уточнює символічні значення явора (символ козака, парубка, здоров’я та сили, молодості, віку людини взагалі, вічної пам’яті, дитинства), ясена (символ війни, скромності, пісенної душі), сосни (символ життєвої сили, плодючості, самотності, сили характеру, безсмертя, чоловічої сили, захисту від нечисті), бузини (символ магії, сили духів), липи (уособлення жіночої грації, краси, щастя, подружньої любові), рути-м’яти (символ очищення, дівочості, цнотливості, відвернення злих духів; дівування, розлуки, самотності, нерозділеного кохання, гіркою життя, України, мови, пісні, волі), мальви (символ любові до рідної землі, свого народу), конвалії (символ дівочої чистоти, скромності, весни, пришествя Христа).

До категорії ботанічної символіки віднесемо й статтю Ганни Потапенко “Васильки (“зілье Василья”)”. Пестлива назва цієї рослини вказує на її популярність в Україні, тому, як доводить дослідниця, вона – “символ святості, чистоти, привітності та чемності; хлоп’ячої краси й добра” (с. 99). Відомо, що стеблами васильків “прикрашали хрести в церквах”, їх “святили на Маковія (1 серпня), Спаса (6 серпня)”, а на Трійцю із них плели обрядові вінки (с. 99). Спираючись на народну традицію, думки етнографів, учена мовить про використання цих квітів у похоронному (рідше – весільному) обряді, символічному значенні в фольклорі та літературі.

До ботанічної символіки тематично тяжіє й стаття Ганни Потапенко “Тополя”, у якій вона зазначила, що це “символ дерева життя; добра і зла; символ України; сумної дівчини, матері; краси, стрункості; весни” (с. 803), а для українців ще й “канонізований символ засмученої матері, дівчини, нещасливої долі” (с. 804). Дослідниця наводить умотивовані підтвердження цих значень із фольклорних текстів, вважаючи, що рубання тополі, як і калини, символізувало заручення та одруження юнки. Відгомони легенд нашого народу про це дерево відображено в поемі Тараса Шевченка “Тополя”, у якій створено персоніфікований образ дівчини-тополі, яка так і не дочекалася коханого. Також авторка доводить, що в сучасній поезії символіка тополі пов’язується з Україною, її трагічною історією, матір’ю, й умотивовує прикладами з поезії Андрія Малишка, Романа Лубківського.

Ганна Потапенко у статті “Кіт (кішка)” зосередила увагу на дуалізмі у ставленні різних народів до цієї домашньої тварини, зазначаючи, що вона – “символ доброго духа житла; незалежності; зла, диявола, відьми; темряви і смерті; охоронця малої дитини; шкідливого ласуна” (с. 350). Покликаючись на думки вчених, культуролог резюмувала, що у віруваннях різних народів кіт сприймався двояко: як прибічник і ворог людини, адже уособлював добро богів, зло відьом, чортів. За її спостереженнями, в українському фольклорі кіт – “символ охоронця малого дитинчати, кмітливий помічник” (с. 351), тому часто зустрічається в колискових, а також розбещена достатком людина, хтива жінка.

У статті “Веснянок (гайвок) символіка” Ганна Потапенко наголошує на багатоманітності змісту “символіки стародавніх українських обрядодій, що включали хороводи, фігури, пісні, рухи, міміку. Як відомо, веснянки, гайвки сягають сивої давнини. Це цілком оригінальні самобутні шедеври, витворені українським народом ще у дохристиянські часи. Всі образи, мотиви глибоко символічні, сердечні, щирі” (с. 113). Розвиваючи дум-

ки Степана Килимника, вона звертає увагу на важливості для нашого хліборобського народу пробудження природи, сонця, тому мовить про символізм веснянок “А ми просо сіяли”, “Коструб”, “Кривий танець”, “Подoliaчка”, “Шум”. На її переконання, веснянки, гаївки – багаті розмаїтою символікою пісні, спрямовані на прискорення змін у природі і в житті народу, тому супроводжувалися відповідними імітативно-магічними рухами, танцями.

На прикладах досліджених Ганною Потапенко концептів переконуємося, що найчастіше лексеми на позначення предметів, речей, окрім прямого, мають ще узагальнено-символічне значення.

Опрацьовуючи символіку китайки в однойменній статті, вона наводить етимологію назви тканини, зазначаючи, що так називали шовкову матерію синього кольору, яку завозили з Китаю; і лише згодом склалася традиція називати бавовняне полотно синього чи червоного кольору, яким покривали обличчя загиблого козака (с. 348). Дослідниця вважає, що “китайка – символ честі, чистоти; пошани до героя, який загинув за Україну; трауру” (с. 348), тому у фольклорі, літературі символізує прощання з козаком, світлу та вічну пам’ять, скорботу. Підтверджуючи свої думки, вона наводить рядки з поезії Тараса Шевченка “Іван Підкова”: “Високії ті могили, / Де лягло спочити / Козацькеє біле тіло, / В китайку повите”².

Багату символіку має й концепт “Коса (дівоча)”. На думку Ганни Потапенко, прихований зміст дівочої коси – символ “глибокого духу дівочої цнотливості; символ дівування; краси; внутрішнього єства, природної потреби краси і честі українки” (с. 410). Про вродливу, охайну, не розбещену дівчину саме за її косою формувалася громадська думка: “Яка коса – така й краса”. Акцентуючи на важливості для нашого народу дівочої

² Шевченко Тарас. Зібрання творів: у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 122.

честі, учена зазначила, що існував обряд розплітання коси під час весілля, який означав прощання нареченої з дівочтвом. Тому вона резюмувала: “Дівчина, яка не “зберегла косу”, ставала стригою, покриткою, зазнавала загального осуду й ганьби” (с. 411).

Ганна Потапенко в статті “Перехрестя” дослідила складний і неоднозначний просторовий образ. Опіраючись на думки Карла Юнга, Володимира Даля, індуїстську, римську, українську міфології, вона зауважила, що перехрестя – “символ матері; подвійного богоявлення; небезпечного місця, де збирається нечисть; можливості вибору найменшого зла з кількох можливих” (с. 408). На багатому емпіричному матеріалі авторка доводить, що до нашого часу в більшості народів світу, зокрема й українців, роздоріжжя вважається небезпечним місцем, адже на празник Андрія саме тут збираються відьми, чорти, чатуючи на людину. Тому в національному фольклорі перехрестя – символ небезпеки, пошуку правильного рішення, шляху, межа зустрічі мертвих і живих.

Отже, аналіз символічного значення низки концептів засвідчує ерудицію Ганни Потапенко, активну наукову діяльність. Їй вдалося зануритись у різноманітні наукові, художні джерела, виявити відтінки символічних значень концептів української і світової культури, розкрити зміст низки національних символів, без яких важко уявити українську духовність. Наукова цінність внеску ученої в історію нашої культури – безперечно висока. Результати культурологічних студій дослідниці репрезентують українську символіку як органічну частину європейського культурного феномена.